

Віктор Козловський

КАНТОВА АНТРОПОЛОГІЯ

Джерела. Констеяції. Моделі

Друге видання,
зі змінами та доповненнями

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

УДК 141.319.8(430)"17/18"

ББК 87.52

К592

Козловський Віктор

К529 Кантова антропологія: Джерела. Констеляції. Моделі. – Вид. 2-е, зі змінами та доп. – Київ: Дух і Літера, 2023. – XXXVIII, 728 с.

ISBN 978-966-378-996-5

Монографію присвячено дослідженню антропології Канта. В центрі уваги – з'ясування концептних підходів німецького філософа до проблеми людини. Дослідницька стратегія автора виразняється у побудові низки концептних моделей, які дають змогу виявити багаторівневість антропологічного дискурсу Канта, неможливість редукції його антропологічних ідей до якоїсь однієї філософської доктрини. З метою обґрунтування позиції автор звертається як до історико-наукових, так і історико-філософських джерел, а також залучає Кантові лекційні матеріали і нотатки, що дозволяє ґрунтовніше розкрити особливості формування антропологічних поглядів засновника класичного німецького ідеалізму. Нове видання цієї праці має на меті доповнити авторську концепцію Кантової антропології новими, поки що не достатньо вивченими антропологічними сюжетами.

The study examines Kant's anthropology. The discussion is focused on the conceptual approaches to human problems designed by prominent German philosopher. The researching strategy of the author is clearly traced in the process of building a number of conceptual models that allow detecting Kant's multilevel anthropological discourse, as well as impossibility of reduction his anthropological ideas to some common philosophical doctrine. In order to justify his position, the author refers to the historicalscientific and historical-philosophical sources. In addition, the author mentions Kant's lectures and notes that give the better understanding of the formation of anthropological views attributed to the founder of classical German idealism. The new edition of this work aims to supplement the author's conception of Kantian anthropology with new anthropological subjects that have not yet been sufficiently studied.

УДК 141.319.8(430)"17/18"

ББК 87.52

Рецензенти

доктор філософських наук, професор І. В. Бичко

доктор філософських наук, професор С. В. Пролеєв

доктор філософських наук, професор М. Л. Ткачук

Рекомендовано до друку Вченою радою НаУКМА 26.12.2013, прот. № 10

На обкладинці використана ілюстрація портрету Іммануїла Канта з книги *Zweihundert deutsche Männer in Bildnissen und Lebensbeschreibungen*, Лейпциг 1854, упорядник Людвіг Бехштайн.

Фотографія автора зроблена Данилом Антономюком.

ISBN 978-966-378-996-5

© В. П. Козловський, 2023

© Дух і Літера, 2023

ЗМІСТ

Contents.....	VIII
Передмова до другого видання.....	XIV
Присвята і подяки.....	XVII
Переднє слово	XVIII
Вступ	XXVI
Скорочення.....	XXXVI

Частина перша. ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ КАНТОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Розділ I. Джерела для дослідження Кантової антропології	3
1. Першодруки Кантових антропологічних матеріалів	6
2. Історія видання багатотомних зібрань Кантових текстів.....	11
2.1. Берлінське академічне зібрання, його особливості.....	16
2.1.1. Коротка експозиція антропологічних матеріалів академічного зібрання.....	22
Розділ II. Особливості, моделі та констеляції антропологічного дискурсу Канта: загальні риси	37
1. Яку антропологію створив Кант?	37
2. Концептні моделі і констеляції як прийоми дослідження Кантової антропології	49
2.1. Попередні зауваги щодо моделей дослідження Кантового антропологічного дискурсу	58
2.2. Деяко про констеляції як методологічний прийом дослідження	61

Частина друга. НАУКОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ КОНСТЕЛЯЦІЇ КАНТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ Й АНТРОПОЛОГІЇ

Розділ I. Ньютон і Кант: експериментальна філософія як прообраз для метафізики й антропології	71
1. Ньютонівська фізика та її принципи.....	73
1.1. Ньютон versus Декарт	76
1.2. Кантова оцінка ньютонівської гравітації як методологічного прийому.....	80
2. Ньютонівський принцип далекодії та його метафізичні конотації.....	84
3. Математика як універсальна методологія наукового пізнання і взірць для метафізики	88
3.1. Кант про застосування ньютонівських математичних методів для потреб метафізики	94
4. Ньютонівська фізика і теологія.....	97
4.1. Ньютонівська методологія і біблійна екзегетика.....	100
4.1.1. Диференціація та комплементарність концептної мови теології та науки	102
5. Ньютонівська фізика і оптика: антропологічні інтенції.....	105

Розділ II. Ляйбніц як основоположник модерної філософії і науки:	
Кантове сприйняття базових концептів монадології.....	114
1. Математичний аналіз нескінченно малих величин як прообраз Ляйбніцевої метафізики.....	117
2. «Principio individui» як засада нової метафізики.....	123
2.1. Термінологічні пошуки Ляйбніца.....	131
3. Нова теорія руху: принцип живих сил.....	134
4. Кант про комплементарність «математичного» і «живого» тіла: антропологічні конотації.....	136

Розділ III. Християн Вольф як просвітник і реформатор німецької філософії:	
метафізика і психологія як академічні дисципліни.....	142
1. Чи був Вольф правовірним учнем Ляйбніца?.....	144
2. Вольф і німецька філософія.....	155
3. Вольф як упорядник академічних дисциплін: філософія як Welt-Weisheit.....	166
3.1. Вольфівська логіка як доктрина про пізнавальні здатності розуму.....	171
3.1.1. З чого треба починати виклад філософських наук?.....	178
4. Вольф про три види пізнання: Кантова оцінка.....	179
5. Філософія і наука як системи: вольфівське вчення про архітектоніку знання...	181
6. Про «першу філософію»: онтологія як вчення про можливе суще.....	186
6.1. Кантівська критика принципу «Existencia est omnimoda determinatio».....	193
7. Метафізичні та гносеологічні засади психологічної доктрини Вольфа: психологія в межах метафізики.....	194
7.1. Два рівні пізнання – емпіричний та раціональний – як передумови психології як метафізичної науки.....	195
7.2. Емпірична психологія як апостеріорне вчення про душу: між досвідом та метафізикою.....	198
7.3. Раціональна психологія як шлях до природної теології.....	203
8. Декілька зауваг щодо просвітницького історизму: Вольф як шанувальник Конфуція.....	210
9. Вольф очима Канта і пізніших німецьких філософів.....	217

Розділ IV. Кантова рецепцію метафізичних, психологічних і антропологічних	
концептів «школи Ляйбніца–Вольфа»: Ф. Баумейстер і А. Баумгартен.....	222
1. Кант і Баумейстер: критичні зауваги.....	222
2. Кант і Баумгартен: рецепція і критика.....	228
2.1. Структура метафізики за Баумгартеном.....	231
2.2. Психологічна доктрина Баумгартена: на шляху до антропології.....	234

Частина третя. МОДЕЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ КАНТА

Розділ I. Модель людини як природної істоти.....	241
1. Кантова фізична антропологія: витоки й основні риси.....	241
1.1. Система природи К. Ліннея: антропологія як різновид зоології.....	241
1.1.1. К. Лінней versus Ч. Дарвін: тваринне єство людини.....	247

1.2. Ш. Бонне та Ж. Бюффон як дослідники природи і людини:	
кантівська оцінка	250
1.2.1. Антропологія Ж. Бюффона: методологія натуральної історії, походження та спільність людських рас	253
1.2.2. Й. Блюменбах про особливості людського тіла і походження расових відмінностей	256
1.3. Кант про методологію дослідження природи	259
1.3.1. Кант про расову диференціацію людського роду: умовність такого підходу	259
1.3.2. Кантівська полеміка з Й. Гердером і Г. Форстером: фізична антропологія та проблема генези людських рас	263
2. Антропологічний сенс природних тіл, простору, часу і гравітації	269
2.1. Кантовий мисленевий експеримент: людина у порівнянні з «жителями інших планет»	273
 Розділ II. Модель людини як ментальної істоти: метафізичні, психологічні та трансцендентальні виміри	276
1. Метафізика у складі критичної філософії: можливості і межі раціонального пізнання людини	276
1.1. Кантова оцінка емпіричної та раціональної психології	280
1.1.1. Людське тіло, душа, інтелігенція	287
1.1.2. Стимули, мотиви, афекти і пристрасті	291
2. Кантова трансцендентальна психологія як вчення про «чисту самосвідомість»: антропологічні конотації	294
2.1. Трансцендентальна психологія в структурі «Критики чистого розуму»	294
2.1.1. Антропологічний сенс паралогізмів чистого розуму	302
2.1.2. Трансцендентальна психологія у висвітленні К. Шмідта	305
2.1.3. Я. Фріз та Е. Апелът про антропологічні засади трансцендентальної самосвідомості та ідей розуму	312
2.1.4. П. Стросон про трансцендентальну психологію як «уявну модель»	316
2.2. Кілька зауваг щодо вжитку термінів «філософська антропологія», «психічна антропологія», «загальна антропологія» у німецькій філософії першої третини XIX століття	319
2.3. Ренесанс кантівської трансцендентальної метафізики в німецькій філософії в перші десятиліття XX століття: короткий огляд	322
 Розділ III. Модель людини як дієвої, космополітичної істоти: антропологія як прагматика	328
1. Фізична географія як концептна передумова прагматичної антропології	328
1.1. Фізична географія як академічна дисципліна: кантівський підхід до її викладання	328
1.1.1. Видання матеріалів Кантової фізичної географії	329
1.2. Кант і вольфівська географія	331
1.3. Кантова фізична географія як різновид прагматик	334
1.3.1. Фізична географія та культура смаку: кроки до нової антропології	335
1.3.2. Фізична географія та її антропологічні конотації	336

1.3.3. Космополітичні інтенції фізичної географії: земна поверхня як передумова людського світу	339
2. Мета та предметна сфера прагматичної антропологічної.....	341
2.1. Оцінки прагматичної антропології: Ф. Шляермахер, Й. В. Гете, Ф. Шиллер та Б. Ердман.....	347
2.2. Емпіричний базис прагматичної антропології: дещо про «досвід світу»	350
2.3. Кант versus Платнер.....	356
2.4. Прагматика versus фізіологія	363
2.5. Людина як граюча істота.....	366
2.6. Людина як космополітична істота.....	370
2.7. Парадокси прагматичної антропології: можливості і межі пізнання себе та інших	372
2.7.1. Прагматична антропологія як дескриптивна дисципліна	388
2.8. Щодо антропології незадоволення.....	394
Розділ IV. Модель людини як моральної істоти: проблема радикального зла і совісті	398
1. Пошуки предметної сфери для моральної антропології.....	398
2. Радикальне зло як «перша підстава» для моральної антропології.....	411
2.1. Модальності людської природи і радикальне зло	411
2.2. Три різновиди людської схильності до зла	415
2.3. Моральна особа та її суб'єктивні схильності.....	416
2.4. Проблема радикального зла в німецькій філософії на початку XIX століття.....	420
2.4.1. Радикальне зло у тлумаченні Й. Фіхте	420
2.4.2. Ф. Карус про витоки радикального зла	422
2.4.3. А. Шопенгауер про радикальне зло: егоїзм і злобливість людини.....	426
3. Категоричний імператив, «сила зла» і Кантовий песимізм.....	430
3.1. Щодо просвітницької «егоїстичної людини»	433
3.1.1. Ното оeconomicus як модель людини: базові риси	436
3.1.2. Просвітницький світ «корисних речей», інтересів, потреб і продуктивної праці.....	440
3.2. Кант про усамітнення як антропологічну рису людини	443
3.2.1. Модальності усамітнення.....	445
3.2.2. Парадоксальність усамітнення: феномен нетовариського спілкування.....	446
3.3. Моральна антропологія і проблема виховання	449
4. Совість як «друга підстава» для моральної антропології.....	453
4.1. Совість як інстинкт та антропологічна константа.....	453
4.2. Совість як внутрішній судовий процес.....	455
4.2.1. Гегель як критик Канта: діалектика versus совість	456
4.2.2. Совість, її модальності, вердикт і каяття	458
4.3. Дещо про «раціональних істот», позбавлених совісті: чи передбачав Кант можливість існування таких істот?.....	462
4.3.1. Чужі істоти.....	463
4.4. Парадокс людини: між бажанням зла і «голосом» совісті.....	466

5. Хто є людина як «третя підстава» для моральної антропології.....	468
5.1. Дилема між хто і ким є людина	472
Розділ V. Модель людини як нормотворчої та інтелегібельної істоти: від трансцендентальної антропології й антропономії до пост антропології.....	476
1. Дещо про трансцендентальну антропологію.....	476
1.1. Трансцендентальна антропологія як ідея розуму: декілька зауваг	481
1.1.1. Формальні умови природних тіл.....	482
1.1.1.1. Формальні умови живих тіл	484
1.1.1.2. Формальні умови живої, розумної істоти.....	486
2. Людина як нормотворча істота: Кантова антропономія	490
2.1. Антропономія versus антропологія: принцип розрізнення	490
2.2. Антропономія як політико-правовий розум.....	492
2.3. Антропономія як концептна проблема: огляд інтерпретацій	496
3. Людина як інтелегібельна істота, або По той бік антропологічного дискурсу	500
3.1. Інтелегібельний характер versus емпіричний характер	500
3.2. «Інші розумні істоти» як вимір інтелегібельної природи: перша мета теоретична позиція	502
3.3. П. Стросон про антропологічні засади простору, часу, розсуду та розуму: друга метатеоретична позиція.....	504
3.3.1. «Парадокс часу» Дж. Е. Мак-Тагарт: кантівські мотиви.....	508
3.3.2. Ремарка щодо Кантового вчення про простір і час	512
3.4. Інтелегібельний характер як спонтанність і свобода: третя метатеоретична позиція	514
3.5. То що відкривається по той бік антропології?.....	525
Післяслово	529
Екскурси	
Екскурс 1. Історична експозиція генези термінів «антропологія» і «психологія» у ранньомодерній філософії.....	535
Екскурс 2. Кантовий критицизм очима Вольфівського догматизму: конфлікт філософських позицій. Трансценденталізм як новий «регістр істини».....	554
Екскурс 3. «Догматична метафізика» у шатах спекулятивної філософії: виклик Кантовому критицизму	579
Бібліографія	587
Предметний покажчик	661
Покажчик імен.....	673
Summary	685

CONTENTS

Copyright.....	II
Contents.....	III
Preface to second edition	XIV
Preliminary word.....	XVII
Acknowledgements	XVIII
Introduction	XXVI
List of Abbreviations	XXXVI

Part I. THE SOURCES AND THE SPECIFICITY OF KANT'S ANTHROPOLOGY

<i>Chapter I. The sources for the research of Kant's anthropology</i>	<i>3</i>
1. The first publications of Kant's anthropological materials	6
2. History of multivolume editions of Kant's texts	11
2.1. The specificity of Berlin academic collection	16
2.1.1. The short exposition of anthropological materials in the academic collection	22
<i>Chapter II. The specificity, models and constellations of the Kantian anthropological discourse: general features</i>	<i>37</i>
1. What type of anthropology did Kant create?	37
2. The conceptual models and constellations as methods of research in Kant's anthropology	49
2.1. The previous remarks to the research models of the Kantian anthropological discourse	58
2.2. Some theses about the constellations as a method of research	61

Part II. THE SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL CONSTELLATIONS OF KANT'S PHILOSOPHY AND ANTHROPOLOGY

<i>Chapter I. Newton and Kant: the experimental philosophy as a prototype for metaphysics and anthropology</i>	<i>71</i>
1. The principles of Newton's physics	73
1.1. Newton versus Descartes	76
1.2. The Kant's opinion on Newton's gravitation as a methodological approach	80
2. The Newton's principal of a long-range action and its metaphysical connotations	84
3. Mathematics as an universal methodology of scientific knowledge and a sample for metaphysics.....	88
3.1. Kant about the applying of Newton's mathematical methods for requirements of metaphysics	94

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Минуло сім років з часу появи моєї книжки про Канта, його антропологічні візії. І ці роки пролетіли наче мить, короткий проміжок часу. Звісно, час щось відсунув у минуле, щось, навпаки, наблизив, сфокусував, змусивши зосередитись на тому, що виявило свою цінність, свою присутність у осерді нашого сучасного буття, сповненого трагізму і віри у майбутнє, яке може й не настати.

Кантова філософія, антропологічний дискурс німецького філософа виявились саме такою цінністю, що попри негаразди і проблеми нашого сьогодення, далекі від вирішення, засвідчує, що класичні зразки філософування, – а Кантова філософія безумовно є зразком класичного мислення, – спроможні спрямувати нас на пошуки відповідей на питання, які нас хвилюють.

Сьогодення вимагає відповіді на давнє і водночас вельми сучасне питання: що є людина? Яким чином людина самовизначається за умов, що світ чинить супротив, часто нівелює будь-які наші зусилля його «покрашити»? Що надихає людину на моральну поведінку, відповідальні вчинки? І, водночас, чому людина вибирає зло, вчиняє ганебно, підступно? Чому людина здатна вчиняти злочини, не відчуваючи майже жодних докорів сумління? Чи може людина існувати без сумління, совісті, послуговуючись лише утилітарними мотивами, відкидаючи будь-які моральні вимоги і цінності? Звісно, поряд з новими питаннями, що їх порушив німецький мислитель, є питання з тривалою історією дослідження, і Кант запропонував власні відповіді і на ці питання. І як стало зрозуміло, відповіді ці варті уваги, на них завжди треба зважати, вивчати, досліджувати.

Річ у тому, що в Новий час ключові питання людського буття істотно переосмислюються, а філософи і вчені тієї доби намагалися зрозуміти людину під кутом зору її «природи» – концепту досить популярного за доби Просвітництва. При цьому природа людини увиразнювалась на різних рівнях. І кожний з цих рівнів потребував значних інтелектуальних зусиль, що значно збагатило філософські і наукові пошуки відповіді на це питання. До пізнання людини, окрім філософів й теологів, зверталися представники тогочасної науки: фізіологи, психологи й антропологи.

Кант добре знав ці дослідницькі стратегії, пильнував за здобутками цих наук, вміло їх використовував у лекціях і працях, не забуваючи при цьому одну важливу методологічну настанову: досягнення науки уможливлюють пізнання людини як істоти, що має певні фізико-біологічні риси, психічні характеристики й антропологічні особливості, проте, наукові знання не охоплюють всі прояви «людської природи».

Кант зосередив увагу на тих аспектах людини, що виходять за межі наукового дискурсу. При цьому він не ставив під сумнів наукові відкриття, ба більше, наукові дослідження відігравали значну роль у його філософуванні. Добре

відома його повага до Ньютона, його здобутків у царині природознавства, однак, на переконання Канта, вивчення людини потребує й іншого підходу, який би, не заперечуючи фізичні, психологічні й антропологічні ідеї тогочасної науки, мав змогу поглянути на людину по іншому: під трансцендентальним кутом зору. Саме це уможливило розгорнути потужний дискурс про людину як інтелігібельну істоту, завдяки чому людина має свободу.

Таким чином, багаторівневість Кантових розмислів про людину уможливила підійти до вивчення його антропологічних ідей під кутом зору різних концептних моделей як певного методологічного прийому вивчення антропологічного дискурсу Канта.

Не менш вагомим було збагнути ті умови, що сформували Кантове філософування, причому найближчі умови, чи констеляції, що сформували, причому «тихо», без якогось інтелектуального «примусу» філософію Канта. Це стало можливим завдяки конкретними інтелектуальними обставинами, що склались у Кенігсберзькому університеті, де Кант спочатку навчався, а потім упродовж тривалого часу викладав філософські та наукові дисципліни. Задля того, аби збагнути, які саме обставини сформували позицію Канта, ми звернулись до наукових і філософських ідей Ньютона, Ляйбніца і Вольфа, а також їхніх учнів і послідовників. Власне, ідеї цих мислителів і склали інтелектуальну констеляцію, яка сформувала Канта як філософа, науковця, дослідника природи і людини, її розуму, свободи і моралі.

Друге видання цієї монографії зазнало певних змін. У багатьох місцях ми переробили текст, уточнили формулювання, розширили певні тематичні сюжети. Деякі теми ми додали, оскільки їх не було у першому виданні. Наприклад, додали сюжет Кантового вчення про людську совість, її значення для моральної антропології. Вочевидь відсутність цієї теми у першому виданні зумовлювалась тим, що на той час ми не були певні щодо прийнятності розглядати Кантове вчення про совість під антропологічним кутом зору, вбачаючи у цьому вченні лише морально-етичний сенс. Виявлення антропологічних конотацій вчення про совість уможливило вийти на проблему сучасного світу – існування «розумних» істот, позбавлених совісті. У цьому контексті ми розглянули проблему Чужого. Відтак, додаткове вивчення відповідних Кантових текстів переконало нас у тому, що совість має фундаментальне значення для моральної антропології, оскільки уможливорює відповіді на питання: *хто є людина?* Тобто дозволяє перейти на інший, вищий щабель розуміння людини, який вже не можливо редукувати до загальних її визначень, бо відповідь на питання: *хто ти є, яка ти людина, хто ти є як особистість*, потребує додаткових концептних зусиль, і Кант у цьому питанні нам суттєво допомагає.

Таких змін і уточнень чимало, що, до речі, пов'язано також із новою кантознавчою літературою, що з'явилась за останні роки, яку потрібно було освоїти і врахувати.

Зазнала змін і структура монографії, оскільки ми додали нові підрозділи, а деякі частково переробили, розширили або скоротили, що, як нам здається, зробило виклад більш ясним і зрозумілим, аргументацію переконливішою.

Ми вилучили останню частину монографії, де йшлося про освоєння Кантового філософування викладачами Київської духовної академії. Річ у тому, що, як стало зрозуміло, тематика цієї частини дещо контрастує з основною тематикою монографії, що порушує, мовити б, архітектоніку дослідження. Це геть небажано з огляду на Кантові настанови щодо необхідності дотримуватися у філософських пошуках певної системності. А наше дослідження має на меті дослідити не лише історико-концептуальні сюжети, пов'язані з тематикою монографії, а й концептуальне осмислення людини з оперттям на Кантовий філософський й антропологічний дискурс, бо саме цей дискурс відкриває додаткові можливості і перспективи для антропологічних досліджень.

Зазнали змін і уточнень «Екскурси», оскільки впродовж останніх років ми не полишали дослідження питань, які там розглядаються. Тож, певні аспекти «Екскурсів» ми уточнили, а подеколи й розширили. Це стосується, наприклад, другого «Екскурсу», пов'язаного з філософським догматизмом, з яким Кант боровся з усією звитягою мислителя, який започаткував нове, критичне філософування. Проте чи вдалося німецькому мислителю доконечно здолати цього «монстра», чи може догматизм мав не одну, а багато «голів», і відтинання однієї голови на основі «вердикту» «Критики чистого розуму», не завадило догматизму і надалі непогано почуватись, особливо після виходу на філософську авансцену спекулятивної філософії, дітища, вочевидь, не нового, однак суттєво оновленого після Кантового критичного розгляду можливостей спекулятивного пізнання у царині метафізики. Як не дивно, ця нова німецька спекулятивна філософія виникла під потужним впливом Кантового трансценденталізму, як його не цілком «законне» продовження, а не тотальне заперечення у процесі розгортання кола питань, пов'язаних із відродженням «догматичної метафізики» під орудою спекулятивного філософування, що розквітає в німецькій філософії з початку XIX століття. Це відбувається під орудою Фіхте, Шеллінга і Гегеля, у певному сенсі до цього варто долучити і Карла Райнгольда. З урахуванням значення цієї тематики для нашої монографії ми вирішили присвятити цим питанням окремий екскурс. На наше переконання, тематика цього екскурсу збагатить монографію, принаймні сподіваємось, що це саме так.

Маємо надію, що ці зусилля не марні, і нове видання знайде уважного читача і критика. Сподіваємось, що перевидання підштовхне вітчизняні дослідження філософського спадку Канта, приверне увагу до постаті видатного німецького філософа, тим паче напередодні славетного ювілею – 300 річчя з дня його народження. Це перевидання присвячується цьому ювілею.

*З такого кривого дерева, з якого зроблено людину,
неможливо виготовити нічого прямого. Природа поклала
на нас лише наближення до цієї ідеї.*

Імануель КАНТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Важко уявити європейську історію останніх двохсот років без постаті німецького мислителя Імануеля Канта (Immanuel Kant, 1724–1804). Якщо це твердження комусь видається дещо перебільшеним, то ми можемо сформулювати цю думку таким чином: європейська інтелектуальна історія без Канта вочевидь виглядала б зовсім по-іншому. Оскільки й справді, важко віднайти вагомий й достатньо переконливий аргументи, які б дали змогу поставити під сумнів вплив кантівської думки на світову культуру. З цього приводу сучасний кантознавець А. Вуд зазначає:

«Історія боротьби за спадок Канта та його подолання становить історію XIX і XX століть. Подібні конфлікти, наскільки ми спроможні це передбачувати, мають розгортатися і в майбутньому»¹.

Цей вплив відчувається навіть у тих сферах культурного життя, які за формальними ознаками, начебто, жодним чином не пов'язані й не мають нічого спільного з кенігсберзьким мудрецем, його філософуванням. Але чи можливо плідно розмірковувати про сучасне мистецтво, політику, релігію, науку чи людину, її свободу, гідність і мораль та права, не беручи до уваги, не залучаючи кантівські філософські аргументи?

Наразі відповідь є цілком очевидною: будь-які розмисли на ці фундаментальні теми без «кантівської присутності» будуть неповними, збідненими. Глибина і масштаб кантівської рефлексії виявились такими продуктивними і дієвими, що мабуть є всі підстави стверджувати, – хоч були грандіозні зміни і здобутки філософської думки після Канта, саме його ідеї значною мірою розвернули, змінили наше сприйняття світу, людини та історії². Тому можна погодитися з думкою сучасного німецького дослідника Ю. Штольценберга, що ми маємо справу з ситуацією, коли

«філософія Імануеля Канта завжди була сучасною філософією. Не було часу, коли вона була у забутті, коли нею зважали чи дивились на неї як на щось другоряд-

¹ Wood A. W. Kant. Oxford, 2005. P. 2.

² Про глибокий і багато в чому вирішальний вплив кантівських ідей на європейську філософську, політичну, етичну, релігійну і антропологічну думку див.: The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy / Ed. by Paul Guyer. Cambridge, 2006.

не. Вона завжди цінувалась майбутніми поколіннями як контрольна точка і орієнтир, щодо якого власне мислення кожного повинно з'ясовувати свої стосунки»¹.

І ця значущість з часом тільки зростала, причому не лише в середовищі так званої «континентальної» філософії, аналітична філософія також відчула суттєвий вплив кантівських ідей. Як зазначає Штольценберг, кантівська філософія на початку ХХІ століття стала справді світовим явищем:

«У середині ХХ століття філософія Канта входить у мовно орієнтоване середовище британської аналітичної філософії <...> На початку ХХІ століття Кант, здається, став світовим філософом»².

Хіба що висновок німецького дослідника щодо визнання Канта «світовим філософом» на початку ХХІ століття виглядає не переконливо, оскільки таке визнання, на нашу думку, відбулося раніше, років на п'ятдесят–шістдесят, коли критична філософія увійшла, як важлива складова частина, до аналітичного філософування.

За кількістю публікацій кантівська філософія посідає перші рядки в сучасних філософських рейтингах. Це не дивно, враховуючи, що критичну філософію студіюють багатьма мовами світу, налічують десятки об'єднань дослідників кантівської філософії, кожне з яких має свої часописи, електронні сайти та видання. Регулярно проводяться світові кантознавчі конгреси, семінари, «кругли столи» тощо. Сучасне кантознавство давно вийшло за межі аматорських студій, більшість досліджень здійснюється та інституційному рівні.

Тож кантівський творчий доробок геть не нагадує артефакти минулих епох, місце яких в архіві чи в музейному зібранні інтелектуальних скарбів. Кантівська спадщина не є тією коштовністю, якою можна насолоджуватись, інколи вивчати і досліджувати, але вже не доцільно користуватись, оскільки інтелектуальна сила і принада цього скарбу – в минулому. Відтак, чи можна розглядати Кантову філософію як такий собі музейний експонат, історичний раритет? Вочевидь – ні. До музею зазвичай потрапляють ті коштовності, що вже втратили життєвий сенс, і, відтак, набули статусу музейних скарбів, експонатів з єдино прийнятним способом існування як культурних артефактів. Вони вже не мають безпосереднього стосунку до реального життя, оскільки не артикулюються нашим досвідом, а є предметом естетичного споглядання і насолоди або ж об'єктом культурологічного вивчення. Такий стан речей виникає тоді, коли з'являється певна дистанція (історична, смислова, аксіологічна тощо) між нами, нашим сучасним досвідом і тими речами (артефактами), що стали музейними експонатами.

Коли йдеться про Канта, його інтелектуальні здобутки, ми вочевидь маємо справу з принципово іншою ситуацією: попри історичну дистанцію, що розділяє нас, – а це вже не роки чи десятиліття, а століття, епохи, великі періоди

¹ Stolzenberg J. Einleitung: Kant in der Gegenwart // Kant in der Gegenwart / Hrsg. von Jürgen Stolzenberg. Berlin; New York, 2007. S. 1.

² Stolzenberg J. Einleitung: Kant in der Gegenwart... S. 1.

європейської історії, впродовж яких майже все докорінно змінилось – людські уподобання, політична і духовна мапа світу, – Кант, незважаючи на всі ці радикальні зміни, не став музейним експонатом, а залишається нашим сучасником. У цьому сенсі вивчення його спадщини свідчить не лише про нашу повагу до славного минулого європейської філософії, а й допоможе віднайти відповіді на важливі питання сучасного філософського дискурсу, задовольнити духовні запити нашого сьогодення. Тому, рухаючись у силовому полі Кантових ідей, його критичного філософування, ми справді долучаємося до цілком сучасного інтелектуального дискурсу.

Це пов'язано з тим, що Кантова думка все ще спроможна допомогти нам у пошуках відповідей на ті питання, що нас хвилюють, і при цьому ми можемо бути певні, що ці відповіді будуть нетривіальними. Відтак, нам видається зовсім не випадковим, що коли ми хочемо розібратися зі складними і доволі заплутаними питаннями – що (чи хто) є людина; яка її природа; чи існують надійні методи її пізнання, – звертаємося до кантівської думки, його вчення про людину. І можна цілком погодитися з сучасним дослідником кантівської антропології Ф. Ван де Піттом, що у

«Канта є відповідь на питання як людина мусить жити для того, щоб мати гуманне життя на перенаселеній планеті, яка перебуває на межі самознищення <...> Він спілкується з нами з кінця вісімнадцятого століття; ми дізнаємось про його світ, водночас ми відчуваємо, як його думка все ще й сьогодні на нас впливає»¹.

У іншій своїй праці голландський філософ підкреслює ще одну вагому думку:

«Праці Імануеля Канта – найплідніші засади, які доступні для студіювання історії філософії. Вони мають глибоку здатність занурюватись у суть кожної головної сфери філософії і забезпечувати революційними концептами метафізику, епістемологію і етику <...> Фактично, можна стверджувати, що зовсім не багато людей збагатили західну традицію чи вплинули на її фундаторів так сильно, як Кант»².

До питання щодо впливу кантівської думки на сучасну філософію звертається також американський філософ Т. Рокмор:

«Навіть поверховий погляд на історію традиції демонструє, що лише кілька головних мислителів формують всі філософські дебати, які розгортаються як низка читань і реакцій на них <...> Кант дивним чином увійшов до цього числа, оскільки забезпечує проблеми, словник, і головне – входження до тієї суті, яка продовжує формувати пізніші дебати – XIX і XX століть. Дуже важливе і вельми багате положення Канта впливає на більшість сфер, зокрема етику, естетику, природознавство»³.

¹ Van de Pitte Fr. P. Preface // *Kant I. Anthropology from a Pragmatic Point of View*. Southern Illinois Univ. press, 1996. P. IX.

² Van de Pitte Fr. *Kant as philosophical anthropologist*. The Hague, 1971. P. 1.

³ Rockmore T. In *Kant's wake: Philosophy in the twentieth century*. Oxford, 2006. P. 7.

Західна філософія рухається слідами (*wake*), залишеними Кантовими черевиками, які виявились такими просторими, що в них без особливої тісниви розмістилась більшість ідей сьогодення.

Про інтелектуальну сміливість кантівської думки, її революційність писали вже за життя філософа. До такого розуміння схилились Е. Велш і Й. Еделунг, здається, чи не перші британські дослідники критичної думки німецького мислителя, автори ґрунтового аналізу кантівської філософії, всіх її основних частин і концептів. Відтак, у цьому трактаті ми подибаємо таке твердження:

«У Німеччині революція в філософії була спричинена кількома обставинами: критичним переглядом догматичної системи Вольфа, що було здійснено трохи раніше, та впливом творів британських і французьких філософів. Це й зумовило появу філософського принца на троні Пруссії»¹.

Зрозуміло, що цим філософським принцом був ніхто інший, як Кант. Дивовижне визнання значущості німецького генія з боку представників принципово іншої інтелектуальної традиції, яка вочевидь орієнтувала своїх адептів на емпіризм і скептицизм, надаючи цим філософським позиціям особливої концептної ваги та інтелектуальної привабливості. Прибічники цієї традиції з великою підозрою ставилися до ідей «континентальних філософів», особливо німецьких, які, зазвичай, тяжіли до складних концептних побудов, з використанням великої кількості штучно створених термінів, ускладненою (часом штучно, як вважали британські філософи) граматичною конструкцією текстів. Для багатьох британських філософів Кант яскраво втілював саме цю, «складну» манеру німецького філософування, яке, до речі, значною мірою саме він і започаткував, надавши німецькій інтелектуальній традиції умоглядного спрямування, попри те, що Кант негативно оцінював спекулятивне філософування. Як зазначають Велш і Еделунг, автор «Критики чистого розуму» розгорнув цілу низку аргументів для спростування спекулятивної філософії, на чому, власне, ґрунтується критична філософія німецького мислителя. Британські дослідники надають виняткового значення творчим здобуткам Канта, попри всю складність його філософських побудов, перенасичення його текстів великою кількістю штучних термінів, зміст яких не завжди можливо однозначно тлумачити. З цього приводу британські автори зауважують таке:

«Самі праці побудовані у систематичному дусі й написані з благородною філософською неупередженістю. Стиль щоправда неясний, побудова періодів у багатьох місцях важка і перевантажена <...> Знаменитий автор демонструє всі необхідні таланти реформатора, особливо в наш час: не лише чудову гостроту і рідкісний талант створення об'єктів для рефлексії, а й знання математики та природної філософії <...> чудове відчуття краси та піднесеного, і взагалі культурний смак, добре знання різноманітних систем, котрі домінували у його час»².

¹ Willich A., *Adelung J. Elements of the critical philosophy: Containing a Concise account of its Origin and the Works published by its Founder, Professor Immanuel Kant; and a Glossary for the Explanation and Phrases.* London, 1798. P. 1.

² Ibid. P. 9.

Тож, як бачимо, вже перші зарубіжні дослідники кантівської філософії збагнули інтелектуальну силу великого кенігсбержця, його непересічне значення для європейської думки, причому не лише в царині філософії, а й природознавства, права, політики, релігії, історії тощо.

З погляду сьогодення дивує, з якою «швидкістю» (впродовж якихось двадцяти років) кантівська філософія кинула виклик вельми впливовим європейським інтелектуальним течіям і спромоглася стати однією з провідних філософських доктрин не лише своєї доби, а й наступних епох, і цей вплив зберігає силу дотепер.

Револьюційний дух нової критичної філософії чудово усвідомлював не лише її творець, котрий порівнював власні інтелектуальні здобутки з коперніканською революцією у способі мислення, а й більшість (хоча вочевидь не всі) філософів та інтелектуалів тієї доби. Відтак, навіть вороже налаштовані щодо критичної філософії мислителі з багатьох тогочасних філософських таборів визнавали силу впливу Кантової думки на сучасників. Кант справді спричинив духовну революцію, до якої змушені були долучитись, чи то з метою її захисту, чи, навпаки, нищівної критики, не лише сучасники, а й наступні покоління філософів, інтелектуалів Німеччини.

У короткий проміжок часу кантівське філософування набуло значної популярності і в європейських інтелектуальних колах. З деяким запізненням кантівська думка дісталася університетів та духовно-академічних навчальних закладів Російської імперії, зокрема, Київської духовної академії, де з часом кантознавчі студії зажили навіть певної слави, і не лише з боку викладачів філософії, а й богословів.

Не дивно, що час з 1781-го (рік видання «Критики чистого розуму») до 1831 року – рік смерті Гегеля – становить славетний етап розвитку німецької філософії, який з легкої руки Фр. Енгельса дістав назву «класичної німецької філософії», чи, за сучасними уявленнями, – період домінування систем німецького ідеалізму. Ці впливові системи постали завдяки Канту, його «коперніканському» перевороті у способі мислення, що увиразнилось у критичній філософії, створенням якої великий кенігсбержець уславив власне ім'я. І це добре усвідомлювали його сучасники, а також ті філософи, хто йшов слідом за ним. Тож ми не зрозуміємо ідеї Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінга і Г. В. Ф. Гегеля, а також філософські доктрини їхніх антиподів – А. Шопенгауера, С. К'єркегора, Е. фон Гартмана, Л. Фойєрбаха та інших, без усвідомлення того впливу, який вони відчували з боку Кантового критичного філософування.

На думку дослідника німецького ідеалізму Д. Генріха, період «життя» цієї філософії тривав трохи більше шістдесяти років – між першою Кантовою «Критикою» і працею С. К'єркегора «Концепт страху» (1844) та «Економічно-філософськими рукописами» К. Маркса, що також були написані приблизно у цей час. Цей манускрипт увиразнював новий, радикальний напрям філософування, в осерді якого – революційна зміна світу¹.

¹ Див.: *Henrich D. Between Kant and Hegel: Lectures on German Idealism*. London, 2003. P. 1–13.

Дослідник зазначає, що представники німецького ідеалізму продемонстрували дивовижний тематичний обшир у своїх філософських системах. Згідно з Г. Гайне, творці систем німецького ідеалізму внесли у царину філософії такі самі радикальні зміни як у суспільно-політичну сферу внесла Велика Французька революція. Це порівняння застосував також історик філософії К. Розенкранц, а пізніше К. Маркс, що, правда, не уточнюючи джерела, з яких він запозичив це порівняння. Енгельс, знаний «марксист», у праці «Людвиг Фойєрбах та кінець класичної німецької філософії» пов'язував завершення німецького ідеалізму з матеріалістичної філософією Фойєрбаха, особливо з його «Сутністю християнства» (1841). Це сумнівне твердження свідчить, мабуть, не про значущість цієї праці для завершення німецького ідеалізму, а про юнацьке захоплення Енгельса, як і Маркса, ідеями Фойєрбаха.

Фойєрбах відродив матеріалістичну філософію, в осерді якої своєрідно витлумачена матеріалістична антропологія. Його філософія принципово заперечує будь-які ідеалістичні системи і цілком свідомо ґрунтується на атеїзмі й апологетиці людської чуттєвості, як базису не лише пізнання, а й існування людини. Для Фойєрбаха, людина не духовна істота, а чуттєво-емоційна. Розум і дух не мають самостійного значення, вони лише епіфеномени чуттєвості. Звісно, це дуже далеко від Канта, Фіхте, Шеллінґа і Гегеля. Тому ідея Енгельса щодо Феєрбаха як «завершального акорду» класичної німецької філософії вельми сумнівна, ба більше – хибна. Цікавим моментом є те, що Фойєрбахові вчення з'явилися на філософському небокраї Німеччини після смерті Гегеля у середовищі молодогегельянців.

Саме молодогегельянці завершили період домінування класичних систем німецького ідеалізму. Філософія Фойєрбаха йде далі аніж молодогегельянці, оскільки автор «Сутності християнства» рухався у бік зовсім іншого філософування, яке мало що зберігало від ідеалістичного духу класичних систем і навіть найближчого оточення – молодогегельянства, яке все ще залежало від цих систем, принаймні зберігало те, що пізніше отримало назву «філософія самосвідомості». Саме це визначає базові ознаки класичних систем німецького ідеалізму і, певною мірою, вагомі риси молодогегельянства, попри суттєві відмінності між ними. Це уможливило розглядати молодогегельянство як завершення класичних систем, при цьому зберігаючи певні точки дотику з цими системами. Фойєрбах – це вже інший спосіб філософування, що виник у лоні гегелівської філософії, проте з часом радикально пориває з нею, відійшовши так далеко від Гегеля, що навіть спромігся (манерою філософування, її тематикою) вплинути на становлення так званого «вульгарного матеріалізму» Л. Бюхнера, К. Фогта, Я. Молешотта, Г. Чольбе та інших¹. До речі, Фойєрбах в етиці обґрунтовував

¹ Наприклад, німецький матеріаліст Г. Чольбе написав цікаву книжку, де намагався поєднати свій матеріалізм і сенсуалізм з кантівським «суб'єктивізмом» і гегелівським «об'єктивізмом». Вийшло щось напрочуд дивне і мало переконливе, проте Чольбе певен у відкритті «нового синтезу». Див.: *Czolbe H. Die Grenzen und der Ursprung der menschlichen Erkenntniß im Gegensatz zu Kant und Hegel: Naturalistisch-teleologische Durchführung des mechanischen Princips.* Jena; Leipzig,

евдемонізм і гедонізм, що також дуже важко зв'язати з німецьким ідеалізмом, навіть із його «кінцем».

Щодо «філософії існування» К'єркегора – це можлива версія завершення німецького ідеалізму, хоча і в цьому випадку треба зважати на низку нюансів, вартих уваги, принаймні нехтувати ними не доцільно. Наприклад, розуміння данським філософом проблеми існування, суб'єктивного часу (особливо значення миті), віри, відчаю, смерті та інших концептів. Ці концепти вочевидь «долають» горизонти класичної німецької філософії. Мабуть, до цього «подолання» німецького ідеалізму (з наголосом на гегелівських ідеях) підштовхнули лекції Шеллінга, які данський філософ прослухав у Берлінському університеті на початку 1840-х. Шеллінг спробував вийти за межі німецького ідеалізму, особливо Гегеля. Гегелівський ідеалізм Шеллінг визначав як негативний, оскільки він не торкався проблеми існування, буття, редукуючи існування до сутнісних рис сущого. Насправді, згідно з Шеллінгом, головне питання нової, позитивної філософії – питання існування, що постає як даність досвіду, причому не лише емпіричного досвіду, а й міфологічного, релігійного. Прикметно, що його лекційні курси зачіпали всі ці модальності досвіду: емпіричного, міфологічного і релігійного. Ці різновиди досвіду відкривають існування, його можливості.

Власне берлінські лекції Шеллінга неабияк вплинули на К'єркегора, особливо на його зацікавленість проблемою *людського* існування. Це пов'язано з тим, що у цих лекціях Шеллінга відчутним є рух у бік некласичного філософування, звісно, цей рух ускладнювався класичним філософським вишкілом Шеллінга, залежністю від концептної мови, дискурсу спекулятивного способу мислення своїх попередників і сучасників. І ці його зусилля також можна розглядати як кінець класичного німецького філософування. На наше переконання, саме проблема з концептною мовою, її вирішальна залежність від мови класичного періоду філософування Шеллінга, в той час як його пізня, позитивна філософія (ранню філософію він позначав як негативну) вимагала вже іншої концептуальної мови, що Шеллінгу не вдалося у повні впровадити, що ускладнювало розуміння його пізньої філософії. Відтак проблема з концептуальною мовою на певний час призупинила рецепцію його пізньої філософії сучасниками. І лише з часом, вже на початку ХХ століття його пізня філософія отримала певну позитивну оцінку, хоча і не в повному обсязі, мовити б, частково. Багатьох філософів відлякував містицизм, притаманний пізній філософії Шеллінга.

Філософування Шопенгауера також важко осягнути, якщо не брати до уваги його відчутної залежності від кантівських ідей і концептів. Така залежність виявляється майже в усіх трактатах німецького ірраціоналіста. Тож не лише його «Критика кантівської філософії», а й центральний трактат «Світ як воля та уявлення» та етичні праці не могли б навіть з'явитися без кантівської філо-

1865. Можливо, це один із небагатьох «вульгарних матеріалістів», який не відкинув, а долучив до свого дискурсу Канта і Гегеля.

софії, її мови, тематики, кола проблем. Кантівські ідеї стали засадничими для засновника ірраціональної філософії волі, попри те, що автор «Критики кантівської філософії» погоджувався далеко не з усім інтелектуальним багажем, який залишив нащадкам кенігсберзький мислитель.

Розділ I

Джерела для вивчення Кантової антропології

Діапазон творчих пошуків Канта вражає як тематичним і дисциплінарним обширом, так і глибиною аналізу різноманітних наукових і філософських питань. Спочатку як студент філософського факультету, який сумлінно опановував ідеї найвпливовішої тогочасної «шкільної філософії» (*Schulphilosophie*), а потім як магістр, доцент і професор Кенігсберзького університету Альбертини (*Albertus-Universität Königsberg*) вельми успішно читав лекції з більшості дисциплін, що викладались на філософському факультеті у другій половині XVIII століття¹.

Численні нотатки, рукописи і листи Канта свідчать, що обсяг цих курсів, їхня дисциплінарна і тематична різноплановість потребували від нього регулярного, систематичного вивчення й осмислення найрізноманітнішого наукового матеріалу. Зрозуміло, це вимагало від Канта постійної самопідготовки, опрацювання нових наукових матеріалів, без чого він не міг би викладати в університеті впродовж багатьох років.

Як свідчать матеріали, що увійшли до складу сучасного, найповнішого, Берлінського академічного зібрання його творів, інтенсивність і обшир його досліджень, їхня глибина і універсальність потребували від нього виняткової зосередженості, вміння виокремлювати і аналізувати базові проблеми тогочасної науки і філософії. Лише за умов систематичної, інтенсивної інтелектуальної діяльності Кант міг зберегти ту міру творчої активності, яка надихала його майже до кінця життя, за винятком останніх років, коли фізичний і духовний стан філософа не давав змоги інтенсивно займатися улюбленою справою – філософськими і науковими дослідженнями.

Серед найважливіших здобутків Канта зазвичай називають «Критику чистого розуму» (два видання, 1781/1787), «Пролегомени до кожної майбутньої

¹ Кенігсберзький університет заснував принц Альбрехт Гогенцоллерн 1544 року на лютеранських віро сповідальних засадах. Згідно з традицією, університет мав у своєму складі один нижчий факультет – філософський, і три вищих – теологічний, юридичний та медичний. З часом університет став одним з найбільших вищих навчальних закладів Пруссії. Попри це інколи зустрічалося і дещо зневажливе ставлення до нього – як надто віддаленого (для німецького сприйняття майже «східного») начального закладу. Жартували навіть, що це, мовити б, наш «сибірський» університет. Так свого часу пожартував Фрідріх II після відвідування Кенігсберзького університету. Тож заклад розглядався як достатньо далекий, оскільки розташований на окраїні Пруссії, на кордоні з Польщею та Росією. Не дивно, що в ньому навчалися студенти з цих країн. Особливо багато студентів було з Польщі, що зумовлювало студіювання (щоправда, факультативно) польської мови.

Розділ I

Ньютон і Кант: експериментальна філософія як прообраз для метафізики й антропології

Становлення Канта як філософа і науковця збіглося з важливим етапом становлення європейської науки, коли вирішального значення набуває ньютонівська картина світу: прямий антипод картезіанської фізики і космології, які впродовж майже сотні років домінували серед європейських філософів і науковців.

Ще навчаючись в університеті, Кант долучився до нової фізики, і в цьому йому допоміг професор логіки і метафізики Кенігсберзького університету М. Кнутцен, який не лише викладав фізико-математичні дисципліни, а й порадив допитливому студентові ознайомитися з працями британського вченого Ісаака Ньютона (Isaac Newton, 1642–1725)¹. Тож, ґрунтовне ознайомлення з ідеями британського вченого відбулося ще в студентські роки, що пізніше увиразнилось у більшості праць німецького філософа, в яких уважно аналізуються ідеї великого британця, пори те, що в німецьких університетах зберігала вплив фізика Ляйбніца.

Повагу до творчого доробку англійського вченого Кант зберіг на все життя, завжди підкреслюючи виняткове значення наукових ідей засновника сучасного природознавства для власного інтелектуального становлення як дослідника природи і філософа. Свідченням глибокого знання теорії Ньютона, вміння її застосувати для дослідження різноманітних явищ природи, є натурфілософські трактати Канта, що вийшли друком у 1740–1760-х.

Філософ ніколи не відмовлявся від натурфілософського доробку, навіть після радикальної зміни напряму філософування – формування трансцендентальної позиції, яка знайшла втілення в «Критиці чистого розуму»². І ця позиція

¹ Цілком можливим і правильним є переклад імені знаменитого вченого як Айзек. Проте ми будемо дотримуватись традиційного перекладу.

² Про вплив на студента Канта викладача математики і метафізики М. Кнутцена є доволі цікава література. Див.: *Erdmann B. Martin Knutzen und seine Zeit, ein Beitr. zur Geschichte der Wolfischen Schule und insbesondere. Zur Entwicklungsgeschichte Kants.* Leipzig, 1876; *Beck L. W. Early German Philosophy: Kant and His Predecessors.* Cambridge, 1960; *Fehr J. Ein wunderlicher nexus rerum. Aufklärung und Pietismus in Königsberg unter Franz Albert Schultz.* Hildesheim, 2005. Кнутцен був відомим викладачем університету, автором трактатів з логіки, метафізики, теології, фізики. Дехто з дослідників, зокрема, Б. Ердман, вважає, що саме Кнутцен підштовхнув молодого Канта до вивчення ньютонівської фізики, яка на той час для континентальної наукової спільноти була

ці здатності по-різному виявляються на рівні вищих і нижчих здатностей душі. Таким чином, емпірична психологія є апостеріорною наукою, в якій апіорний елемент виконує суто службову функцію – допомагає впорядкувати вельми специфічний емпіричний досвід, який виникає на підставі спостереження за явищами і процесами душі.

7.3. Раціональна психологія як шлях до природної теології

Згідно з Вольфом, раціональна психологія є пізнанням апіорним, «чис-тим», тобто суто спекулятивним, яке спиратися на ті визначення душі, що уможливорюються принципами логіки (принципом протиріччя та достатньої підстави) і не потребують для обґрунтування звернення до досвіду. Водночас, на думку Вольфа, апіорність визначень душі не додає ніякого нового знання про душу, а слугує своєрідним способом підтвердження емпіричного пізнання, а також розкриття тих визначень душі, які «перевищують» можливості емпіричного пізнання. Відповідно до плану розгортання психологічної проблематики трактат Вольфа «Раціональна психологія» має таку структуру:

Пролегомени (§ 1–9).

Частина I.

Глава 1. Про людську душу взагалі і пізнавальну здатність зокрема (§10–479).

Розділ 1. Про природу й існування душі.

Розділ 2. Про чуттєву здатність чи відчуття.

Розділ 3. Про уяву й пам'ять.

Розділ 4. Про увагу й розуміння.

Частина II.

Глава 2. (§ 480–758)

Розділ 1. Про чуттєві бажання й афекти.

Розділ 2. Про бажання перетворені розумом або вольове й невольове.

Глава 3. Про взаємодію розсуду з тілом.

Розділ 1. Про систематичну експлікацію взаємодії між розсудом і тілом взагалі.

Розділ 2. Про систему оказіональної причинності.

Розділ 3. Про напередвстановлену гармонію.

Глава 4. Про різні атрибути душі, дух взагалі і душевну брутальність.

Розділ 1. Про дух взагалі і духовність душі зокрема.

Розділ 2. Про виникнення душі, її єдність з тілом та її безсмертя.

Розділ 3. Про брутальну чи тваринну душу.

Вольф визначає раціональну психологію як науку про людську душу та її можливості¹. Особливу увагу привертає характер її викладу, а саме: структура

¹ Ґрунтовний огляд усіх частин психологічної доктрини Вольфа здійснено у монографії: Die Psychologie Christian Wolffs: systematische und historische Untersuchungen / Hrsg. von Oliver-Pierre Rudolph und Jean-François Goubet. Tübingen, 2004.

почуттями тощо. Поряд із розкриттям людського відчуття релігійних істин і переконань, важливо досліджувати індиферентність до них, їхній осуд, сенс того, що відкриває базове, але вузьке гирло до людських душ, їхнє пробудження»¹.

На рівні релігійної антропології зло, що причаїлось у природі людини, згідно з Карусом, розкривається як індиферентність, байдужість людини до істини, моральних і релігійних цінностей, до суспільних інституцій². Байдужість і нечутливість до зла породжує ще одне зло, яке людина не може нічим подолати, знищити, адже не має здатності відчувати зло, а відтак, на думку Каруса, людина не спроможна відчувати добро.

2.4.3. А. Шопенгауер про радикальне зло: егоїзм і злобливість людини

Мабуть усі після кантівські німецькі філософи тим чи тим чином зачіпали проблему радикального зла. До цього питання вже на початку XIX століття звертався також антипод німецького ідеалізму, завзятий критик усієї післякантівської філософії Артур Шопенгауер (Arthur Schopenhauer, 1788–1860).

Для нього людина є аж ніяк не доброю, вона а злою істотою, з яскраво вираженим тваринним началом:

«Але треба розмірковувати більш серйозно, і повідомляти і про гірше. Людина переважно дика, жадлива тварина. Ми знаємо її лише в стані підкорення і приборкання, що й називається цивілізацією: тому випадкові спалахи її природи нас лякають. Але коли замки і кайдани правового порядку впадуть, тоді й настане анархія <...> Тим часом будь-хто, хто хотів би дізнатися більше про це, має таку можливість, і може переконатися із сотень старих і нових повідомлень, що людина не поступається тигру чи гієні в жорстокості та неблаганності»³.

Тож не дивно, що німецький песиміст цілком позитивно сприймав кантівське вчення про радикальне зло. На його переконання, саме ця доктрина дає змогу реалістичніше подивитись на мотиви і стимули людських вчинків, відкинувши геть будь-які ілюзії щодо доброго начала, яке, начебто, притаманно людській природі. Шопенгауер вважав, що Кант у тлумаченні радикального зла мав на увазі домінування в людській природі егоїзму:

«У кожній людині зосереджено насамперед колосальний егоїзм, що з небаченою легкістю порушує кордони права <...> Насамперед, в кожному гніздиться колосальний егоїзм, який з найбільшою легкістю перестрибує через бар'єр закону, оскільки в малому масштабі цьому навчає повсякденне життя, а у великому масштабі – історія, кожною своєю сторінкою»⁴.

¹ Carus F. A. *Moralphilosophie und Religionsphilosophie*... S. 309.

² Ibid. S. 328–332.

³ Schopenhauer A. *Parerga und Paralipomena: Kleine philosophische Schriften*. 2 Bde. Leipzig, 1891. Bd. 2. S. 226–227.

⁴ Ibid. S. 228.

про моральний обмін «чогось на щось». Кант не вважає за можливе розглядати совість як «моральну арифметику» чи якусь хитро побудовану алгебру. Ні, за Кантом, совість не хитрощі, розрахунки, спекуляції чи «діалектика» розуму, насправді совість це внутрішнє судилище, що відбувається у свідомості людини, в осердді її самості і волі, і за умов, що людина сама собі виносить вердикт, і в неї не може бути жодних сумнівів щодо його справедливості.

4.2.1. Гегель як критик Канта: діалектика versus совість

У цьому зв'язку доречно згадати Гегеля, його критику Кантового вчення про совість.

Для Гегеля суб'єктом совісті є прекрасна душа (*die schöne Seele*), відірвана від сурової дійсності, не здатна нічого змінити, оскільки дійсність демонструє свою силу, реальну міць, в той час як прекрасна душа демонструє лише чистоту намірів, натхнення благородного серця, піднесеність моральних переживань, які нічого не значать для світу і тому розбиваються об міць і силу світу. Гегель завжди намагався виявляти хиткість, непевність усіх концептів, наявність у них суперечливих моментів. Це стосується і совісті.

З притаманною йому спекулятивною «гіпердіалектичністю» (багатьма це сприймається як філософська геніальність, проте це сумнівне твердження) Гегель скрізь убачав протиріччя і так звані переходи у «своє інше» на основі виявлених суперечностей. Тому не дивно, що в своєму тлумаченні совісті Гегель критично розглядає цей феномен, маючи на увазі Канта. Однак слід зазначити, що його критика совісті не є переконливою, оскільки Гегель приділяє надто багато уваги улюбленим діалектичним софізмам, що їх ніби містить цей феномен. Зокрема він вибудовує критику на тому, що совість, з одного боку, слідує вимогам моральному обов'язку, з другого боку, вона (совість) зазвичай послуговується тим змістом морального обов'язку, який ми самі для себе визначаємо, чим саме для нас є цей обов'язок.

Гегель хоче підкреслити своєрідну діалектику совісті – замість слідування моральному обов'язку в його загальному визначенні, ми слідуємо тому змісту, що самі, на власний розсуд вкладаємо в цей обов'язок, тобто замість загального послуговуємось сингулярним змістом морального обов'язку, що начебто позбавляє нас загального критерія для оцінки «істинності» рішень нашої совісті і тим самим її «розхитує», релятивізує.

Проте варто зазначити, що всі ці «софізми» під виглядом «об'єктивної» діалектики мало зачіпають Кантову позицію. Для Канта совість визначається як антропологічний і моральний чинник, і це «*сильна теза*». Водночас апеляція до якоїсь діалектики совісті як форми свідомості є «*слабкою тезою*», яка, до речі, не спростовує Кантову позицію, а навпаки, підкреслює її тверду моральну послідовність. Тим паче в Канта моральний імператив як необхідний компо-

Екскурс 2

Кантівський критицизм очима вольфівського догматизму: конфлікт філософських позицій. Трансценденталізм як новий «регістр істини»¹

Діалог Канта з тогочасною філософською спільнотою тривалий час визначався сильним напруженням, різкими конфліктами, і не лише суто теоретичними, а й комунікативними: більшість рецензентів не бажали шукати порозуміння, спільних точок дотику. Таке ставлення до Канта, його першої «Критики чистого розуму» було характерно для багатьох представників як емпіричного напрямку, так і філософів начебто близької до Канта школи, у «тенетах» якої він сформувався – вольф'янців. Кант сподівався на ґрунтовний аналіз першої «Критики...», передбачав складнощі її розуміння, але те, з чим зіштовхнувся в перші роки після оприлюднення трактату, мало нагадувало спокійне, виважене обговорення його ідей «в ім'я істини». Це було рішуче несприйняття.

Крім того, він не отримав публічної реакції з боку тих, кого вважав інтелектуалами першої величини. Зокрема, філософ очікував рецензій від вельми ним шанованих Й. Тетенса і М. Мендельсона, але сподівання виявились марними. Цікаво, що Кант отримав цілком анекдотичного листа від Мендельсона, де той зазначає таке:

«Минуло вже кілька років з тієї пори, коли я наче помер для метафізики. Мої слабкі нерви не дозволяють мені напружено працювати; відтак, я поки що розважаю себе не такими виснажливими справами і наступного разу я матиму задоволення надіслати Вам деякі їх результатами. Ваша “Критика чистого розуму” для мене є критерієм здоров'я. Весь час я тішу себе надією, що мої сили зростуть і я насмілюсь підійти до вивчення цього твору, який виснажує мої соки. Але мене не полишає надія на те, що я зможу осмислити його до кінця ще в цьому житті»².

І все ж, Кант не втрачав надії отримати від Мендельсона рецензію на свій трактат. У листі до Мендельсона (від 16.06.1783) Кант намагався навіть окреслити ті питання, які доцільно було б розглянути у рецензії: 1) аналітичне / синтетичне розрізнення і поняття синтетичних суджень апріорі; 2) тлумачення апріорних суджень лише як формальних умов можливого досвіду; 3) природа спекулятивних апріорних суджень, їх межа³.

¹ До стор. 218.

² *M. Mendelssohn – Kant* (10, April 1783) // Kant: AA X, 308.

³ Див.: *Kant – M. Mendelssohn* (16, August 1783) // Kant: AA X, 334–337.